

книжарското дело у нас. „Книжарницата на Радулов в Болград — пише в спомените си А. Тодоров-Балав — играеше роля на второ училище за учениците. Той имаше много добри отношения с учениците, доставяше ни всички учебници, брошури, книги, списания и др.“³⁰ Тук е необходимо да се отбележи, че по време на Възраждането книжарите не са се смятали за търговци и следователно са били чужди на какъвто и да било спекулативен дух, а са имали самоучувствително на просветелска дейност, тъй като същевременно те са били и учители, и книжовници.

След Освобождението Сава Радулов се установява във Варна, където продължава да работи на културно-просветното и книжовно поприще и където умира на 12 юли 1887 г.

С ПОЧИТ КЪМ ПЕНЧО СЛАВЕЙКОВ

НАДЕЖДА АЛЕКСАНДРОВА

В нашата национална литература Николай Лилиев възприема, прилага и усъвършенствува в лириката си словесния художествен опит на Пенчо Славейков. Но той е негов приемник и в по-широк културологичен план — като театрал и преводач, като първостепенен книжовник във възрожденския и ерудитския смисъл на понятието. Тази приемственост, която времето и назапред не подкрепя с нови доказателства от все още несъбраното и неизвестно на читателите творчество на поета, е засвидетелствувана и в поредица от факти в живота му.

Известна е голямата почит на поетите от поколението на Лилиев към Пенчо Славейков, изразена в много техни прояви и текстове. Достатъчно е да си припомним част от Дебеляновите — докладът му за Пенчо Славейков, две стихотворения („На Пенчо Славейков“ и „Самотници“), есето „Заробската неволя в Пенчославейковата песен“ и т. н. Дебеляновият възглас: „жрец и воли на живот“, произнесен в стих с трагична екзалтация, се превръща в емблема, зад която израства с целия си духовен ръст непримиримата фигура на Пенчо Славейков.

Изгнаническата смърт на Пенчо Славейков се посреща особено болезнено и трагично сред приятелите на Лилиев от групата на Димитър Подвързачов, който в сп. „Смях“, бр. 53 от 1912 г. изразява общата покруса с думите: „Тая земя, девизът на която е: „Всички против всички“, биде в последната година особено жестока към своя талантлив син. Пенчо умря на чужбина, в немощ почти. Един силен дух, един от малцината неподкупни българи, който живееше с добрите завети от старото и бодро минало. Осиротява България от хора! Осиротява от писатели! Остават купчини злобни вманиачени неврастеници, с чепки коси в шепите, с ками между зъбите. . . Дали ще слушат България да оцени великата загуба?“

В младежките си години Лилиев рядко изказва литературни мнения и пристрастия в печат; няколко рецензии и статии, които написал тогава, му били поръчани от Бакалов и Подвързачов. За неговото отношение към литературни събития, факти и хора писмата му предлагат много повече информация. Така за утрото в памет на Пенчо Славейков, което организирали студентите от Софийския университет и неговите приятели на 3 юни 1912 г., той пише на Димчо Дебелянов следното: „Почели сте паметта на Пенча. — Прекрасно! — Прекрасно е също, че залата била препълнена, но аз се питам подобно Ш. Морис при друг случай, разбира се, колцина ли от събраните са могли да повторят един единичък стих поне от „Псалом“. (Париж, 9. VI. 1912)

Но повелите на времето и съдбата отреждат на поета да преодолее своя скептицизъм и скромно да прибави участието си в създаването и утвърждаването на култа към знаменитата четворка от кръга „Мисъл“, чийто зенит на българския литературен небосклон е белязан от последователната, при всеки посвоему недово-трагична смърт на нейните представители в разстояние на седем години (П. Славейков—1912, П. К. Яворов—1914, П. Ю. Тодоров—1916, д-р Кръстев—1919).

³⁰ Цит. по: П. Шопов, Н. Горингов, Сава Радулов. — В: Панагюрище и Панагюрско в миналото. С., 1956, с. 125.

След войните, след смъртта на най-близкия му приятел Димчо Дебелянов и когато излиза първата му книга „Птици в нощта“ (1919), Николай Лилиев вече е в ново, значително разширено литературно приятелско обкръжение. Веднага и почти единодушно той е обявен за приемник и наследник на най-високите традиции от близкото минало. В една рецензия за „Птици в нощта“ четем: „Земият ни осиротя. Смъртта ни взе велики таланти. Но нашата поезия сякаш ненадейно ни изпраща нова утеха — поета Николай Лилиев — нов дар — „Птици в нощта“. Нека не скърбим за музикалния устрем на Яворовата лирика, за святото примирение на Илия Черен, за голямата литературна ерудиция на първия наш естет Пенчо Славейков, за скръбно изваяните песни на Димчо Дебелянов. Николай Лилиев е живият останал след тях: най-светлото отражение на родния ни гений.“ (Ботьо Савов в сб. „Жътва“). Литературно-художествен сборник. Книгоизд. „Слънце“, София, 1919, 94—96.)

По времето на тези задължаващи квалификации Николай Лилиев вече дружи с Асен Златаров, Боян Пенев, Владимир Василев, Александър Паскалев, Мара Белчева, д-р Никола Михов и т. н. — все най-близки хора на Пенчо Славейков, сътрудници на сп. „Мисъл“, загрижени за книжовното наследство на духовните си учители и предшественици. Николай Лилиев веднага е приобщен към благородните усилия на приятелите си по издаването на първите събрани съчинения на Пенчо Славейков и Яворов с първите компетентни коментари към тях. Малко преди 10-годишнината от смъртта на Пенчо Славейков Боян Пенев предприема седемтомното издание на съчиненията му и Лилиев се включва активно в работата по изданието — следи коректури, редактира. За това научаваме от писмата му до Боян Пенев, от няколко откъслечни делови фрази: „По Мечкаров изпратих останалите коли на „Епически песни“ — без последната 3/4 кола — и стихотворението на Гьоте“ (9 август 1921); „Пращам Ви последните 12 страници на „Епически песни“. Остава да се отпечата корицата и да се изпрати книгата за продажба в книжарниците. „Сън за щастие“ не се реди още. Навярно ще се забави малко. Сега печатниците са заети с учебниците. . .“ (13 август 1921); и пет дни по-късно отново: „Епически песни“ са без корици. Съобщих на Манова да запази 20 екземпляра на по-хубава хартия. „Сън за щастие“ ще започне да се реди навярно след десетина дни. . .“

Очевидно по същото време Лилиев бил високо оценен и от първата българска поетеса и вяра съпътница на Пенчо Славейков Мара Белчева. Той станал очакван и желан гост на нейния „литературен салон“, в чиято старинна приглушена атмосфера невидимо присъствувал духът на „жреца воин“. Този салон по спомените на Багряна се намирал на ул. „Цар Шишман“, където Мара Белчева живеела заедно с брат си, запасния генерал Ангелов: „старомоден салон, масички, инкрустирани със седеф, големи възглавници, по турски сложени на килима, тежки завеси, пискюли тук-там. . .“ (Блага Димитрова, Йордан Василев. Младостта на Багряна).

Тези приятелска среда на Николай Лилиев, носителка на традициите на „Мисъл“, в която той попада след войните и с която не прекъсва връзките си, е коментирана само частично в книгите на Георги Константинов за него (Николай Лилиев — човекът, поетът, С., 1963; Николай Лилиев сред своите приятели. С., 1970) предимно чрез кореспонденцията, разменена между поета и редактора на сп. „Златорог“ Владимир Василев. На Георги Константинов не са били известни писмата, разменени между Лилиев и Боян Пенев, голяма част от писмата на д-р Никола Михов, а и обемът на книгите е налагал необходим подбор. Така са отпаднали от вниманието му писмата до Лилиев от Мара Белчева, които публикуваме тук за пръв път. Оригиналите им се пазят в БИА на НБКМ, фонд № 718, а. е. 52.

Първите две писма на Мара Белчева са изпратени от София до Виена, където Лилиев заминува през октомври 1921 г. заедно с видния библиограф д-р Никола Михов със задача от Варненската търговска камара да събира библиографски сведения за историята на българската търговия в миналото. Д-р Никола Михов, наричаният от Мара Белчева „бачо Кольо“, е човекът, реагирал остро пред управляващите при уволнението на Пенчо Славейков от поста директор на Народната библиотека. В тези две писма става дума още за Дора Габе и Боян Пенев, за тяхната антология „Полеки поети“ и дейността им по организирането на полско-българските дружества в България и Полша, за сказките на Дора Габе по това време в Полша.

Следващите пет писма са от така наречения „варненски период“ на Лилиев: от есента на 1932 до лятото на 1934 г., когато той работи като преподавател по френски език във Варненската търговска академия. Тези писма съдържат информация за сказките на Мара Белчева, които тя изнесла в различни градове на страната по повод 20-годишнината от смъртта на Пенчо Славейков. Във Варна те били организирани с приятелското съдействие на Николай Лилиев.

В писмото си от 16. IV. 1934 г. поетесата поздравява Лилив за неговия цикъл „При морето“, който излиза в третата книжка на „Златорог“ от същата година. И тя като всички негови изненадани приятели се радва на поетическото му „възкресение“ след деветгодишното мълчание, без да подозира, че този цикъл е ритуално прощаване на поета с неговата муза, преди да се посвети изцяло, до края на дните си на театъра.

Писмата на Мара Белчева до Лилив разкриват една духовна близост, която надхвърля рамките на обикновеното салонно и куртоазно общуване между интелектуалци. Фактите, които те разкриват, излъчват светлината на великата Пенчо-Славейкова традиция, на неговия висок култ към прекрасното, които Лилив съхранява през целия си живот и в изкуството, и в живота, и в отношенията си с хората.

I.

12 януари 1922

Драги Николай,

Вашите поздрави за Нова година огряха самотния ми праг. И аз Ви пращам един синоп хубави благопожелания. Също и на добрия ми приятел Михов, който наема Вашата писалка, за да ме поздравява. Трябва в Innsbruck да няма такива. И Дора замина с Боян нейде. Аз се чужда защо съм още тука. Станте ми са широки и празни. Слънцето го няма вече. Напразно зяят прозорци и врати. Снега все вали, вали за него. Много ви здраве.

Ваша предана М. Белчева

Аз превеждам сега много от италиански. Спори ли работата? Сърдите ли се, дето не Ви послушах? Весело ли е там?

(Върху картичката — И. В. Мърквичка — „Стара пловдивска улица в сняг“; адресира: „Herr Nikolai Lilieff, Schriftst. Her Wien IV, Belvedergasse, 29. I. St. 8.“)

II.

София, 15. IV. 1922

Драгий Лилив,

Утре е Великден, аз искам да споделя радостта си с Вас, че съм тука между свои, че паля свещ за живи и за мъртви, които ми са близки до сърцето (и бачо Кольо е между тях, кажете му и Вие това, за да му бъде по-мило), — че слушам и камбаните на възкресението на пролетта. Вечки говорим за Вас и често, твърде често Ви мислим. Преводите Ви били много хубави и ще ги четеме едла зад Великден. Как им се радвам отсега да знаят! И полските поети чета с голямо удоволствие. Дора писа често, но сега се е омърлушила. Пролет! — За нас ли ще мисли? Държала била сказки. Аз съм твърде заета. Пиша Ви на крак. Друг път повече. Работата ми не е само литературна. Превеждам, между другото, Leopardi. Душата му обичам, скърбите му разбирам, само езика ми, hélas! не е негова език. Но той ме води за ръка из тая катадневност далеч отвъд видимото. Вие оставихте с господни Михова празни места в салона ми. Помня веднъж простирах невидими ръце към някое близко сърце. И това се преживя. Сега съм близо до всички. Радвам се, че сте вече здрав. Здравей! Сърдечни поздрави.

М. Белчева

София, 26. X. 1932

Драги Г-н Лилнев,

Златната есен ме вика да видя морето и ония златни сърца около него.

Говорих Ви, мисля, за сказките, с които мисля да обиколя някои градове в Северна България. Ще почна от Варна, а нямам другото към кого да се отнеса и да го помоля да се информира кой би могъл да се заеме с това. Поговорете с Г-н Арнаудова (или с някое друго лице?) и вижте кое дружество най-изгодно за мене би уредило сказките. (Може би читалището?) За да извадя билет трябва да имам покана, така че д-вото, което ще ги организира, да се отнесе с покана до мене.

Точната дата ще ми се съобщи допълнително. Понеже отивам и в други градове, най-удобно ще ми бъде към 15. XI.

Вие наредихте ли се вече? Доволни ли сте във Варна? Работите ли? Като че ли чакам отговор, нали?

Аз бях в Кюстендил, останах за гроздобер и държах сказките си. Темите им са: 1) Спомени и впечатления за Пенчо Славейков, Петко Тодоров, Яворов и д-р Кръстев; 2) Човек и Бог в творчеството на Пенчо Славейков. Имах много добра публика, най-вече осмокласници и учители. Харесали га. Дано и Вам се харесат.

С най-сърдечен поздрав

Мара Белчева

(Писмото е адресирано:

Господин Николай Лилнев
Професор в Търг. академия
Варна, ул. „6-ти септември“ 38)

IV.

Русе, 11. XI. 1932

ул. „Кресна“ 12

Драги поете,

Благодаря Ви най-сърдечно за готовността да ми услужите. Нали не ми пишете в грях това ми безпокойство? Аз Ви имам за един от близките си и Вие го оправдахте.

Във Варна ще мога да пристигна само на 16 т. м. в 9 ч. вечерта.

Казаха ми, че хотел „Мусала“ бил един от добрите, тъй че там смятам да сляза.

Получих своевременно поканата от Варна и отговорих да афишират двете сказки за 17 и 18 т. м.

Надявам се, че са получили писмото ми, ако и да нямам вест за това. Тука ще се състоят на 14 и 15.

Много се радвам, че ще Ви видя. Дано не сте много зает през това време.

Приемете благодарността ми с най-отлични привети.

Ваша М. Белчева

V.

Събота

Драги поете,

Аз се наспах рано, рано и реших да тръгна с бързия влак.

Отнасям най-хубави спомени за Вас и за морето.

Не зная как и кога ще мога да Ви засвидетелствам чувството на моята признателност, но Вие разбирате и без слова. Да намериш в един чужд град такава душа, нали знаете, как това е благотворно?

И тъй довиждане в по-топли дни! Пазете здравето си и приемете още веднъж благодарността.

Ваша предана М. Белчева

(Бележка без дата, оставена до Лилиев на тръгване от Варна)

VI.

Ст. Загора,
30. XI. 1934

Проф. Господин Лилиев,

Когато чакам да ме водят на „Аязмото“, искам да Ви кажа колко се радвам, че дойдох в града Ви. Салона снощи беше много блестящ. Само ученици нямаше, защото директорите ги дострашават да им разрешат. Може довчера да има такива. Харесах се. Г-на Златев ме представи като сътрудница на Заратустра. Каква по-хубава препоръка. Утре заминавам за Казанлък. Пречат ми линиите*, но те са турени, види се, като си посърбие човек, да не би да изкриви от пътя си. Тука ми кавалерствуват Г-н Стрезов и Г-н Гатев, когато чакам. Слъщето е южно und die Citronen blühen. Es blüht auch mein Herz. Доволна съм, че видях сърцето на България. И все пак тъжа за нещо. Близе Ви край морето. Поздрав най-сърдечен Вам и на любезните Ви колеги.

М. Белчева

* Писмото е написано върху пощенска бланка: „Братя Яневи. Винари. Стара Загора. Телефон № 182.“ Мястото за текста на писмата е означено с линии.

VII.

Солу-дервент, 16. IV. 1934
вила „Роза“

Драги Николай Лилиев,

Не можете си представи колко се зарадвах като ме настигна скъпата картичка в моята самотност тука. Щях, разбира се, още повече да се радвам иа самия Вас и на Вашия спътник Ал. Филипов, но такава е моята орисия. Исака устно да ви изкажа възторга си от ония морски нощни песни, които съм предрекла някога. Как ме вълнуват, как ме настройват, как ми нашепват те най-дивни чувства, като че ли съм при самото море с Вас. Сега вече се разтвори отново съкровището на Вашето сърце. Вадете бисери от него и тръгнете като Исуса по морето на душите.

Аз съм за един месец тука. Пия гореща вода и слушам пролетта. Искан ми се да чуя и Вас още и още веднъж.

С най-сърдечни поздрави

М. Белчева

Поздравете Г-н Директора и Г-н и Г-жа Арнаудови.